

Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije

Žarko Lazarević

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, Ljubljana
zarko.lazarevic@inz.si

Uvod

Tema razprave je vprašanje integriranja različnih virov dohodkov v kmečkem gospodarstvu v času industrializacije, to je v času do druge svetovne vojne. Za slovenski prostor je od zadnjih desetletij 19. stoletja značilen počasen proces industrializacije. Industrializacija je bila sestavni del družbene in ekonomske penetracije kapitalističnih odnosov. Kot taka počasi spreminja gospodarska in družbena razmerja. Tudi kmetijstvo ni bilo izven tega procesa. Industrializacija in prodirajoči kapitalistični odnosi so na koncept kmečkega gospodarjenja vplivali večplastno (Gospodarska 1970, 619–51). Vplivi so bili tako ekonomski kot socialni. Ekonomski v smislu, da morajo kmetije in kmetje nastopati na trgu zaradi logike denarnega gospodarjenja. Trg določa ceno kmečkih pridelkov in dela, ker je prostor menjave, prodaje in nakupov. Socialni vplivi so tudi večplastni. Na eni strani gre za kulturno preobrazbo podeželja z intenzivnim prodorom in uporabo pojmov, kot so dobiček, kredit, obresti, kapital, vrednost dela in podobno, če navedemo le nekatere, se pravi kategorij, ki jih prinaša koncept kapitalističnih odnosov. Ko govorimo o kapitalizmu, se je vsekakor priročno nasloniti na Braudelovo razločevalno tipologijo. Avtor namreč loči med kapitalističnim in tržnim gospodarstvom (Braudel 2010, 64). Če ostanemo v okviru kmetijstva, potem lahko po Braudelu zatrdimo, da je vsak kmet odvisen od trga, saj svoje pridelke prodaja na trgu, pa zato še nima značaja kapitalističnega podjetja. Na drugi strani gre za procese socialne modernizacije, spre-

minjanje življenjskih stilov po vzoru meščanstva in s tem povezanih rastočih stroškov na podeželju, ki jih je bilo potrebno financirati. Kmetje so bili na eni strani prisiljeni povečati tako ekonomijo obsega kot tudi donos na vložena sredstva in delo. Le tako so lahko sledili rasti življenjskih stroškov.

Integriranje različnih tipov dohodkov oz. diverzifikacija dohodkov je bila v tem procesu izjemno pomembna. Zanašanje zgolj na rast donosa zemlje je bila predolga pot, pa tudi zemlja kot dobrina je bila omejena, o čemer priča razdrobljena posestna struktura. Zato nastopijo različne strategije in prakse maksimiranja dohodka oz. večanja ekonomije obsega, ko kmetje razvijajo tudi storitvene dejavnosti in proizvodnjo določenih artiklov izven ozkega pojmovanja kmetijskih panog, to pa zato, da bi zagotovili dodatna sredstva ob golem preživetju, ki so ga nudile kmetije, ali pa je šlo za iskanje dodatnega zaslužka za dvig življenjske ravni, tudi za investicije. Lahko je šlo tudi za izkoriščanje obstoječih poslovnih priložnosti. Motivi so bili različni, tako v pojavnih oblikah kot v različnih časovnih prerezi. Te strategije in prakse združujemo v pojmu integrirana kmečka ekonomija, s katerim označujemo združevanje agrarnih in neagrarnih dejavnosti v okviru kmečke ekonomije moderne dobe kot zavesten proces širjenja ekonomskih potencialov kmetije in kmečkega dela. Gre za procese širših vsebinskih, zelo zapletenih, prav nič enoznačnih in predvsem dolgotrajnih časovnih dimenzij. Pri tem je potrebno opozoriti, da je bila značilna dvojnost podobe procesov diverzifikacije oz. integriranja različnih virov dohodkov. Priča smo tako spontanosti kot tudi načrtnemu spodbujanju integriranja različnih virov dohodkov, a tudi regulaciji virov dohodkov prek primerov stimulacije določenih dejavnosti, kot je bilo denimo čipkarstvo.

V moderni dobi, v dobi aktivne gospodarske politike, postane princip integracije različnih tipov dohodkov eno temeljnih orodij dolgoročnega poslovnega prilagajanja kmečkih gospodarstev spreminjajočemu se okolju. Celo več, vzorec integrirane kmečke ekonomije postane jedro kmetijske politike do druge svetovne vojne. Dolgoročni koncept kmetijske politike lahko povzamemo v treh točkah: dvig izobrazbe podeželskega prebivalstva, subvencionirano uvajanje novih tehnologij in izkoriščanje notranjih rezerv. Določena raven znanja in izkušenj je nujno potrebna za uvajanje in obvladovanje gospodarskih procesov, zato tudi poudarek na izobrazbi. Že na prvi izobraževalni ravni, to je na ravni osnovne pismenosti prebivalstva, se s tem znižujejo stroški razširjanja informacij (Senjur 2002, 289). Izobraženo prebivalstvo je produktivnejše, učinkoviteje uporablja kapital, se lažje prilagaja novim tehnologijam in je sposobno sproti nadgrajevati

obstoječe znanje (Samuelson in Nordhaus 2002, 542). Širjenje izobrazbene ravni prebivalstva oz. družbe kot celote ustvarja ozračje, naklonjeno razvoju na vseh področjih, ne samo na ekonomskem. Hkrati pa se z dvigovanjem izobrazbene ravni tudi povečuje možnost inovacij tako na splošnodružbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks kot tudi na ravni tehnologije gospodarskega razvoja (Senjur 2002, 289–91), torej tudi palete integriranja različnih dohodkov, kar je zajemala tretja točka pod imenom izkoriščanje vseh notranjih rezerv kmetij za povečanje dohodkov kmetij. S stališča logike poslovanja naj bi kmetje v tem procesu prešli na podjetniški princip, kmetija naj bi postala čista ekonomska enota s tržno proizvodnjo. Zato naj bi bilo na kmetijah nujno spremljati denarni tok z uvajanjem kmečkega knjigovodstva. Na tej poti prestrukturiranja v konceptualnem in tehniškem smislu naj bi kmetom ob strani stalo združništvo kot orodje prilagajanja kapitalistični ekonomiji. Kmetom naj bi omogočalo organiziran vstop na trg, da bi presegli omejitve in slabosti posamičnega vstopanja v tržna razmerja. Kmetje naj bi na trg vstopali kot povezana socialna in ekonomska interesna skupina (prek zadrug in združnih zvez) in ne kot posamezniki.

Ko govorimo o iskanju notranjih rezerv na kmetijah, se je v historični izkušnji kot najpomembnejša sestavina kazala t. i. domača obrt oz. hišna industrija. Gre za dva termina, bolje rečeno koncepta, ki sta v slovenskem prostoru označevala lastnosti načinov gospodarjenja na slovenskih kmetijah. Bila sta tudi zakonodajno opredeljena zaradi davčnih razlogov. Kmečka neagrarna proizvodnja namreč ni bila obdavčena vse do druge svetovne vojne. Pot zakonodajnega definiranja kmečke obrtne proizvodnje ni šla hitro. Predvsem je bila posledica razvoja sistema obdavčenja. Obrtni zakon iz leta 1859, ki je uvedel splošno liberalizacijo gospodarske pobude, kmečke obrtne proizvodnje ni reguliral, štel jo je za »postranske obrti/hišna postranska opravila«, v kolikor so izvirala iz predelave pridelkov ali izdelkov iz virov na kmetiji in so jih opravljali člani kmečke družine. Čeprav ne v podrobnostih, pa je bil okvir definicije tak. V kasnejših letih je prišlo do natančnejšega definiranja obsega in značilnosti kmečke obrtne proizvodnje. Šlo je za enega od načinov pomoči kmetom. V kriznih razmerah v kmetijstvu se je kmečka obrtna proizvodnja kazala kot pomemben prispevek k stabilizaciji razmer oz. izboljšanju dohodkovnega položaja kmetov. Leta 1883 so tako z novelo obrtnega zakona opredelili pojem »hišne industrije« (nem. *Hausindustrie*), z besedami, da gre za dejavnost, »ki jo ljudje opravljajo v stanovanju, po krajevnem običaju, kot glavni ali

postranski posel, vendar tako, da pri tem ne uporabljajo nobenih tujih moči, marveč delajo le osebno ali pa kvečjemu s člani lastnega domačinstva«. Pri opredeljevanju kmečke obrtniške proizvodnje sta bila pomembna dva kriterija, to je prostor delovanja in zaposlovanje. S tako omejitvijo so kmetom omejevali možnosti nelojalne konkurence. Enako dikcijo, le nekoliko posodobljeno, je vsebovala tudi definicija iz leta 1931. Jugoslovanski obrtni zakon je opustil pojem hišne industrije, industrijo je zamenjal z delavnostjo. Hišna delavnost je bila opredeljena kot »opravilo, ki ga opravlja posameznik samostojno ali s svojimi družinskimi člani v prostorih svojega stanovanja«. Bistvena sestavina je bila torej še naprej omejitev glede prostora in zaposlovanja. Zakon je tudi prepoznal tehnološki napredek in kmečke obrti ni omejeval le na ročno delo, uporaba strojev ni bila ovira pri priznavanju statusa hišne delavnosti (Mohorič 1950–51, 12–6). S tem se je izpostavila tudi bistvena značilnost dejavnosti, štetih pod pojmi »delo na domu, hišna industrija, hišna delavnost, domače obrti ali postranske dejavnosti,« kakor so bili opredeljeni načini integriranja različnih virov dohodkov na kmetijah v zadnjih dveh stoletjih. Te dejavnosti so bile del neformalnega sektorja, redkokdaj statistično spremljanega. Čeprav manj vidne, pa so močno vplivale na kakovost življenja na podeželju. O tem pričajo tudi vznesene besede Ivana Mohoriča (1950–51, 25), ki je zapisal:

Domača obrt združuje deset tisoče pridnih rok pod krovi tisočerihi kmečkih domov v tistem in skromnem delu, v borbi za obstoj in v plemeniti tekmi za izboljšanje življenjskih razmer. Njenih delovnih armad, ki prekašajo najmočnejše industrijske kombinete, statistika ne more zajeti. Ostaja nevidna, nikjer reklamirana, zato pa tem aktivnejša. Kakor je v svojih tvornih oblikah in vrstah neizčrpna, je tudi njena dinamika živa in prebojna [...] v svoji kompleksnosti je postala neobhodna komponenta nacionalnega dohodka in narodnega blagostanja.

S temi besedami je Mohorič, ki ni skrival navdušenja nad delavnostjo in tvornostjo kmečkega prebivalstva, opozoril na fenomene ekonomizacije različnih potencialov kmečkega gospodarstva.

1. Strukturna neskladja

V retrospektivi kmetijskega razvoja od srede 19. do srede 20. stoletja ločimo dve veliki strukturni kmetijski krizi, ko je bila prilagoditvena sposobnost kmetijstva na veliki preizkušnji. Ob tem imamo v mislih kme-

tijski krizi v zadnjih desetletjih 19. stoletja ter v času prve jugoslovanske države. Ob upoštevanju geografskih in pedoloških značilnosti slovenskega ozemlja je potrebno izpostaviti, da sta bili obe posledici strukturne nepriklagenosti kmetijstva – razdrobljenost kmetij, nizka donosnost ter temu ustrezna rentabilnost in prenaseljenost podeželja – oz, čedalje bolj uveljavljajoče se komercializacije v tem sektorju. Zato tudi ni presenetljivo, da sta se navzven odlikavali z enako merljivim pojavom, to je v visoki zadolženosti kmečkega prebivalstva.

Krizne razmere v slovenskem kmetijstvu v drugi polovici devetnajstega stoletja niso bile samo slovenska posebnost, temveč je šlo za splošno evropsko agrarno krizo. Izhod iz te krize, ki smo jo poimenovali prva strukturna kriza slovenskega kmetijstva, se je kazal samo v odpravi že omenjenih strukturnih neskladij in prilagoditvi proizvodne sestave kmetij denarnemu gospodarstvu. Obenem pa so kmetje z razvojem industrije in prometa, predvsem železniškega, čemur domača kmečka obrt in organizacija prodaje nista mogli konkurirati ne po ceni ne po kvaliteti in kvantiteti, izgubili pomemben vir dohodkov. Izpada tega dohodka ni bilo moč nadomestiti s povečano prodajo lastnih agrarnih produktov, kar je onemogočala slaba tehnologija pridelovanja in tuja konkurenca. Pri tem mislimo na dotok ameriškega in ruskega žita, ki je zniževalo cene na domačem avstrijskem tržišču. Zaradi tega je moral kmet prodajati čim več svojih proizvodov ali reducirati lastno porabo, če je hotel zadostiti vsem potrebam po gotovini. Izpad dohodkov je bil mogoč s poglobitvijo diverzifikacije dohodkov dolgoročno ali kratkoročno, z zadolževanjem. Slednja pot je bila hitrejša. V osemdesetih letih 19. stoletja je bila približno petina slovenskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj oz. znosno zadolžena. Preostalih 40 % slovenskih kmetov pa naj ne bi bilo zadolženih (Trček 1963, 36).

Tok dogodkov je ubral nekoliko ugodnejšo pot približno od začetka devetdesetih let 19. stoletja dalje. To je čas počasnega izboljševanja razmer v kmetijstvu in s tem na podeželju. Prišlo je do spremembe tehnologije kmetovanja, uveljavljati se je začela specializacija kmetijske proizvodnje. Težišče slovenskega kmetijstva se je premaknilo s pretežne proizvodnje žitaric na intenzivno živinorejo in je zato prišlo do povečanja deleža travnikov. Zunanji odraz tega je bil večinski prehod slovenskih kmetov na hlevsko živinorejo, v poljedelstvu pa zaradi razpoložljivega gnoja prehod na vrstenje poljščin. Razmah industrijske produkcije je omogočil pocenitev orodja in strojev, ki so postali dostopni večjemu številu kmetov.

Tako so že srednji in tudi mali kmetje začeli uporabljati železni plug in najosnovnejše stroje. Pri intenziviranju kmetijske produkcije so prednjačile Koroška, Štajerska in deli Kranjske, predvsem Ljubljanska kotlina in Gorenjska. Zaznavali so povečano uporabo umetnih gnojil, pa čeprav omejeno na veleposest in velike kmetije. Dvignil se je tudi hektarski donos, ki pa je še vedno precej zaostajal za evropskimi dosežki. V tem času sta postala pomembna obnovljeno vinogradništvo in sadjarstvo. Pomembno mesto je dobil tudi hmelj, zlasti v Savinjski dolini (Maček 1995). Pričeli so z uvajanjem novih pasem v živinoreji in z modernejšimi načini vzreje, kar je počasi povečalo stalež živine, ki se je dvignil za dobro petino (Trček 1963, 41). Najpomembnejši panogi sta še naprej ostali govedoreja in svinjereja. Znatni in stalen vir dohodkov je predstavljal gozd, ki pa so ga imeli v dovolj velikem obsegu le redki kmetje. K okrevanju kmetijstva je pripomogla tudi država s predpisovanjem zaščitnih carin za domače kmetijstvo, kar je zaradi višjih kmetijskih cen dvigovalo dohodke kmečkega življa.

Naraščanje cen kmetijskih pridelkov – v povprečju so poskočile skoraj za tretjino – ni samo pospeševalo intenziviranja proizvodnje, temveč je pripomoglo tudi k ustreznejšemu zadovoljevanju kmetovih potreb, pa čeprav so obenem z dohodki naraščali tudi stroški. Sočasno je popustilo tudi breme dolgov, ki so bili pred prvo svetovno vojno nominalno resda nekoliko, realno pa precej manjši kakor v predhodnih desetletjih devetnajstega stoletja. Izboljšanje razmer pa vendar ni bilo tolikšno, da bi si kmetijstvo v celoti opomoglo. Trček ga ocenjuje za tolikšno, da je večina kmetov lahko preživela na svojih kmetijah (Trček 1963, 40–1).

Oteževalna okoliščina je bila tudi razdrobljenost kmečke posesti. Leta se je vedno znova drobila zaradi določil dednega zakona iz 1868. leta, ki je dovoljeval svobodno delitev kmečke posesti, kar je že do tedaj veljalo na območju Ilirskih provinc na osnovi francoskih uredb. Zaradi vtisa škodljive drobitve kmetij je država v letu 1889 sprejela poseben zakon, ki je v določenih primerih omejil delitev srednjih posesti. Podrobno naj bi to uredili v deželah samih glede na lokalne razmere, kar pa so na slovenskem etničnem prostoru 1903. leta storili samo na Koroškem. Tako so v letu 1902 na slovenskem prostoru prevladovali male kmetije. 12,5 % je bilo takih, ki so imele manj kakor pol hektarja zemlje in 23 % od 0,5 do 2 ha. Dobra petina (21,5 %) slovenskih kmetov je živela na 2 do 5 ha velikih kmetijah. Srednjih kmetij, med katere Gestrin in Melik prištevata tiste s 5 do 10 ha zemlje, je bilo 18 %, takih s prek 10 ha zemlje pa je bilo za četrtno. Med posameznimi pokrajinami so bile občutne razlike. Najbolj razdrobljeno posest so ime-

li na Primorskem in severozahodnem Štajerskem, najmanj pa na Koroškem (Gestrin in Melik 1966, 164–5, 242–3).

V tem obdobju beležimo tudi pomembno strukturno spremembo, ki se je odražala v znižanju števila kmečkega prebivalstva oz. uskladitvi s produktivnimi potenciali. V devetdesetih letih je zaradi nezmožnosti zagotovitve zadovoljivih ali želenih življenjskih razmer prišlo do velikega izseljevanja 'odvečnega' kmečkega prebivalstva. Migracijski tok se je usmeril predvsem v tujino, v razne evropske države in Ameriko, predvsem v Združene države, pa tudi na obrobje slovenskega prostora.

Pozitivni učinki teh strukturnih sprememb, pri čemer vprašanje razdrobljenosti ni bilo odpravljeno, so se izčrpali v naslednjih desetletjih, tako da je slovensko kmetijstvo v času prve jugoslovanske države ponovno stalo pred enakimi dilemami kakor v drugi polovici devetnajstega stoletja. Te dileme smo označili za drugo strukturno krizo slovenskega kmetijstva. Z vstopom v jugoslovansko državo so se spreminjala medpanožna razmerja relativnih cen v korist industrijskih dejavnosti. S tem pa se je spremenil tudi makroekonomski položaj kmetijstva kot celote in tudi posameznih kmetij. V kombinaciji z mednarodnimi okoliščinami padajočih cen je bilo slovensko kmetijstvo v času med obema vojnama v krizi, celo pred veliko depresijo tridesetih let. Če je nastanek jugoslovanskega gospodarskega prostora vzpodbudil hiter industrijski razvoj Slovenije, pa na področju kmetijstva niso beležili tako ugodnih rezultatov, kljub izdatnemu trudu kmetijskopospeševalne službe.

Vzrokov konstantno kriznih razmer v kmetijstvu ni moč pripisati izključno agrarni konkurenci novega gospodarskega prostora ali samo kmetijstvu nenaklonjenim splošnoekonomskim razmeram, čeprav jih ne gre zanemariti. Predvsem moramo vzeti v zakup dejstvo, da so se v dveh desetletjih pred drugo svetovno vojno znova zaostrovala notranja neskladja slovenskega kmetijstva, ki so se zrcalila v veliki oz. prekomerni kmečki zadolženosti. Slovenija v obdobju med vojnama je bila še vedno pretežno agrarna dežela, kjer se je kar 60 % prebivalstva preživljalo s kmetijstvom (Ilešič 1940, 68). Obenem je bila Slovenija tudi dežela malih kmetij, saj je bilo kar slabih 60 % takih, ki niso presegale 5 hektarjev površine. Opazno nizek je bil tudi delež velikih kmetij, to je tistih s prek 50 hektarjev zemlje. Bilo jih je le za dober odstotek, pri čemer ne smemo pričakovati, da je šlo tu za obsežne veleposesti, saj je večina med njimi obsegala do 100 hektarjev (Bilimovič 1939, 5).

Neugodni posestni strukturi se je pridruževala znova aktualna prenaseljenost podeželja. Svetozar Ilešič je v svoji izčrpni razpravi ugotovil, da je bila gostota kmečkega prebivalstva ena najvišjih v Jugoslaviji, saj je na kvadratnem kilometru obdelovalne zemlje živelo v povprečju 190 prebivalcev, drugje pa le 144. Poleg tega je bila obljudenost obdelovalne površine tudi ena najvišjih v Evropi, podobno razmerje je bilo tedaj moč najti samo še v Švici in deloma Italiji (Ilešič 1940, 62–3). Po gostoti in deležu kmečkega prebivalstva so zlasti izstopali štajerski in prekmurski okraji, za njimi pa belokranjski. Ni odveč pripomniti, da so bile v teh predelih obenem tudi najbolj razdrobljene kmetije (*Statistični godišnjak 1939*, 98).

Preobljudenost slovenskega podeželja je bila posledica nezadostnega razvoja drugih gospodarskih panog, tehnološkega izpopolnjevanja in dviga storilnosti dela v industriji, ki ni zmogla zaposliti vsega na kmetih 'odvečnega' prebivalstva. Obenem je bila tem ljudem zaprta tudi pot v tujino in so bili prisiljeni ostati doma. Prenaseljenost podeželja je imela negativni odraz tudi v tehnologiji kmetovanja, ker je ob obilici delovnih rok izostajal vzvod, ki bi kmete prisiljeval k modernizaciji proizvodnje (Gospodarska 1970, 218). V slovenskem kmetijstvu je tako še vedno prevladovalo ročno delo in s tem velika fizična obremenjenost kmetov (Maister 1938, 93–116), o čemer zelo nazorno pričajo Erjavčevi podatki iz leta 1925 o opremljenosti slovenskih kmetij s stroji in orodji, ki je bila, milo rečeno, še vedno zelo skromna (Erjavec 1928, 37).

Pomanjkljiva opremljenost slovenskih kmetij z mehanizacijo, pozabiti pa ne smemo tudi na še vedno nezadostno uporabo umetnih in drugih gnojil, je imela posledico v neučinkoviti in zato nizkodonosni proizvodnji, ki je jasno vidna v nizkem hektarskem donosu zlasti v primerjavi s širšim evropskim prostorom. Slovensko kmetijstvo je bilo v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem resda veliko učinkovitejše, vendar je na drugi strani kazalo klavrne rezultate v primerjavi s kmetijsko in drugače razvitimi deželami.

Trditev bomo ilustrirali na primeru pšenice, ki je bila najpomembnejši poljedelski pridelek. Slovenski kmetje so v obdobju med vojnama povečali pridelek pšenice za sedmino (z 8,4 na 9,6 q/ha) in tako uspeli zmanjšati prehranski primanjkljaj Slovenije (Erjavec 1928, 17–34). A s tem še daleč niso dosegali povprečnega evropskega pridelka, ki je znašal 16,5 q/ha. Slovenija je bila v spodnjem delu lestvice v družbi s Španijo, Portugalsko, Romunijo, Bolgarijo, Grčijo in Turčijo. Sredi lestvice so se nahajale vzhodnoevropske, medtem ko so srednje- in zahodnoevropske države imele nad-

povprečno učinkovito kmetijsko proizvodnjo. Kot primer navedimo, da so Danska, Nizozemska in Belgija, ki so že do tedaj imele najvišji hektarski donos v Evropi, le-tega v tridesetih letih še povečale. Konkretno so na Danskem poželi 29 q pšenice na hektar (*Bilten* 1937).

Zgoraj smo rekli, da so se strukturna neskladja slovenskega kmetijstva kazala v veliki zadolženosti kmečkega življa, ki je bila obenem tudi posledica razdiralnih učinkov velike gospodarske krize, ko so se kmetijske cene znižale za polovico. Ravno v tej zadolženosti se je zrcalila podoba slovenskega kmetijstva, saj so med zadolženimi prevladovali male kmetije, ki niso bile sposobne zadostiti pogojem tržnega gospodarjenja. V zadolženosti se je namreč odražal proces optimalizacije velikosti kmetij, narekovane s strani trga.

Ko gledamo podatke o posestni strukturi zadolženih kmetij, ugotovimo, da je bilo med njimi kar 60 % takih, ki niso presegale desetih hektarjev. Ta delež postane veliko povednejši, ko mu pridružimo spoznanja iz analize »bilanc poslovanja«. Na taki osnovi je moč sklepati, da v dvajsetih letih nikakor ni bilo mogoče preživeti na kmetiji, ki ni presegala petih hektarjev in je bilo zato nujno iskati zaslužek izven kmetijstva. Z izbruhom krize so v to kategorijo prišle tudi kmetije v obsegu desetih hektarjev, ki so v prvem desetletju jugoslovanske države še omogočale pokrivanje vseh izdatkov izključno s kmetovanjem. K takemu sklepu nas poleg navedenega vodijo tudi podatki iz popisa prebivalstva v letu 1931, ko so ugotovili, da je na dobri petini slovenskih kmetijskih obratov kmetijstvo postranska dejavnost (Maister 1938, 94). Ta delež pa se po številkah približno ujema s številom zadolženih kmetij v obsegu do desetih hektarjev. Tako lahko zatrdimo, da je v tridesetih letih optimalna velikost kmetije, ki je ob nujni specializaciji proizvodnje poleg preživetja omogočala tudi določeno akumulacijo, že presegala deset hektarjev.

Take tendence so seveda pretile z velikimi gospodarskimi, socialnimi in tudi političnimi pretresi, kajti celovita razsežnost problema se nam pokaže ob zgovornem dejstvu, da je na slovenskem podeželju kar tri četrte kmetov svojim družinam zagotavljalo eksistenco na kmetijah, ki niso presegale desetih hektarjev in ob tem odmislimo še neugodno strukturo posesti. Še več, s spremembo vidika opazovanja, ko vključimo celotno število zadolženih kmetij v Sloveniji – katerih delež se je približeval 40 % in med katerimi so prevladovali male kmetije –, ugotovimo, da je bila kar četrтина tedanjega prebivalstva Slovenije na poti zanesljivega ekonomskega propada. To pa je bila vsekakor odločno prevelika populacija, da bi drža-

va ostala ravnodušna in ne bi posredovala. Še zlasti zato ne, ker je bila tem množicam pot v industrijo ali izseljenstvo zaprta. S proglasitvijo »Zakona o zaščiti kmetov« in z njim tudi moratorija za kmečke dolgove v letu 1932 ter s kasnejšo zakonodajo je bila konzervirana obstoječa posestna struktura. Male kmetije so se tako še naprej ohranjale pri življenju (Lazarević 1994).

Zastavlja se nam tudi vprašanje, ali je bil drugačen razplet sploh mogoč. Veliko število neuspešnih dražb v tridesetih letih kaže, da zaradi prepolovitve dohodkov tudi večji kmetje med krizo niso razpolagali z zadostnimi sredstvi za nakup bankrotiranih kmetij. Le tako bi namreč lahko nastajala večja kmečka gospodarstva, ki bi bila tržno naravnana. Tudi novo zadolževanje v ta namen je bilo izključeno, ker je bila kreditna sposobnost kmetov v temeljih omajana, svoje pa so pridodale tudi negativne izkušnje z moratorijem.

2. Pogledi in razprave

Kot smo opozorili že zgoraj, je slovenska kmetijska politika slonela na treh stebrih: izobraževanju kmetov, uporabi notranjih rezerv in postopno subvencionirani tehnološki posodobitvi za dvig produktivnosti. Tako zastavljena strategija agrarne politikoe ni bila zgrešena. Njen osrednji cilj, konceptualno in tehnološko transformacijo kmetijstva, so zasnovali dolgočasno. Kot nosilce transformacije so določili srednje in večje kmetije, ki so izpolnjevale pogoje za prehod v podjetniški način poslovanja. Za te kmetije so pričakovali, da bi z dvigom ekonomije obsega oz. produktivnosti lahko upravičile vlaganja za potrebe prestrukturiranja. Taki ukrepi so bili v sozvočju s stvarnostjo na podeželju, s strukturo v kmetijstvu. Narejene analize so kazale, da je mogoče posplošeno razlikovati dve vrsti kmetij glede na princip poslovanja. Anton Jamnik je tako ločil »samooskrbne«, male kmetije, katerih namen je zagotoviti osnovno preživetje družinskih članov, ki so edina delovna sila. Člani so bili fizično močno, tudi prekomerno obremenjeni. Vstopanje na trg je bilo sporadično le toliko, kolikor je potrebno za zadovoljitev nujnih potreb po denarju (Jamnik 1931, 10). Za kaj več niti ni bilo možnosti, saj je šlo za majhne, celo zelo drobne kmetije, ki so prevladoval v tedanji kmetijski posestni strukturi. Tržno usmerjena proizvodnja na takih kmetijah je bila tako rekoč onemogočena, sredstev za investicije v rast produktivnosti ni bilo, pa tudi ekonomsko upravičiti jih je bilo težko. Gospodarji in njihove družine so bili ujeti v neke vrste začaranem krogu revščine, to je nizke produktivnosti, nizkih dohodkov, nizkega varčevanja in naložb, počasnega kopičenja kapitala.

Drugi tip kmetij po Jamniku je vključeval kmetije, ki so bile vključene v »denarno gospodarstvo«, to je prevladujoče ali vsaj deloma navezane na trg. V ta krog lahko uvrstimo srednje (prek 10 ha) in velike kmetije. Te so bile v prevladujoče razdrobljeni agrarni posestni strukturi maloštevilne. Bile naj bi nosilec podjetniškega načina gospodarjenja. Jamnik je s svojimi sodbami merilo postavil zelo visoko. V to drugo skupino je tako uvrščal redke kmečke obrate, saj

taka kmetija zahteva od gospodarja znatno povečano mero splošne in strokovne izobrazbe, sposobnosti, zmožnosti delitve dela, racionalizacije, posesti denarja, špekulacijskega duha, podjetnosti, zmožnosti sestavljanja razmeroma kompliciranih gospodarskih načrtov za čim intenzivnejšo izrabo vseh proizvodjalnih možnosti in sredstev, poznavanje tržne konjunktore, razumevanje in zmožnosti za pridelovanje kakovostno visoko vrednih, lahko in dobro vnovčljivih dobrin. (Jamnik 1931, 12)

Kljub temu, da je Jamnik navajal dva posplošena in tudi idealizirana tipa kmetij, dve skrajnosti, pa njegova analiza opozarja na globino ekonomskih zadreg kmetijstva in socialnih stisk kmečkega prebivalstva. Naj zopet ponovimo, da je bilo kar 60 % kmetij tega časa manjših od 5 ha. Donos na teh kmetijah je bil zelo nizek. Podrobnejša razmerja so razvidna iz tabele.

Tabela 7.1: Ocena povprečnega donosa kmetij v tridesetih letih v dinarjih

	Pod 2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha	Prek 50 ha
Njive	1.150	3.700	7.100	10.700	14.000	31.000
Travniki in pašniki	240	1.430	2.800	5.300	11.000	41.500
Vinogradi	540	1.246	1.500	1.850	2.020	8.000
Vrtovi in sadovnjaki	180	432	750	1.020	1.380	8.000
Gozd	45	240	420	2.080	5.240	36.600
Skupaj	2.155	7.048	12.570	20.950	33.640	125.100

Vir: Uratnik 1938, 61.

Vse tja do 10 ha je bila donosnost kmetij nizka ob močni razliki med posameznimi tipi kmetij. Skokovito je začel donos naraščati šele v primeru kmetij, ki so se bližale 10 ha ali pa presegale to velikost. Povednejša in stvarnejša postane dosežena raven donosnosti kmetij, ko jo postavimo ob bok povprečni letni delavski plači tega časa. Povprečna delavska plača v

drugi polovici tridesetih let je bila približno 9.000 dinarjev (Kresal 1995, 13). Številke so zgovorne same po sebi in dajejo slutnjo globine, obsega ter slojne razporeditve revščine na slovenskem podeželju. Še bolj se približamo stvarni oceni razmer značaja revščine, če v razmislek vključimo še povprečno število družinskih članov. Ocenili so, da kmečka družina v povprečju šteje nekaj več kot 5 članov (Maister 1938, 94). Majhne kmetije razen golega preživetja, pa še to komaj, torej niso zagotavljale ničesar drugega.

Ob teh podatkih se je kritičnim opazovalcem zastavljalo vprašanje, kdo sploh je kmet? Spraševali so se, če so uradne številke o 154.628 kmetijah v Sloveniji pred drugo svetovno vojno sploh stvarne. Kriterij, ki ga uporabijo pri določitvi, je ravno izvor dohodkov. Če večina teh izvira iz neagrarnih dejavnosti, potem se jim je zdelo povsem neupravičeno šteti lastnike teh »kmetij« in njihove družinske člane med kmete, med kmečko prebivalstvo. Pri tem so navajali podatke, da ima kar 20 % kmetij prvenstveni vir dohodkov izven kmetijstva. Dejstvo, da je bilo v Sloveniji skoraj 12 % kmetij z uradno do pol hektarja zemlje, jih je prepričevalo, da so podatki o številu kmetij pretirani. Za teh 12 % so bili prepričani, da glavnino njihovih dohodkov predstavljajo mezдно delo, na drugih kmetijah ali izven kmetijstva, ter različne proizvodne dejavnosti. Na osnovi rentabilnosti računov in strukture kmetij so sodili, da je le 65.000 kmetij ali 42 % vseh statistično vodenih kmetij dejansko živelo od kmetijstva, kar je pomenilo 55 % vsega prebivalstva na podeželju. Menili so, da bi bilo ta dejstva nujno priznati, saj bi potem lahko oblikovali ustrezno kmetijsko in socialno politiko (Bohinjec 1938, 236–7).

Glede na predstavljene podatke ni presenetljivo, da je Anton Pevec zapisal, da je potrebno »odpraviti« polovico kmetij v Sloveniji, saj naj ne bi imele pogojev za ekonomsko preživetje (Pevec 1924). Vinko Möderndorfer pa je k temu dodal, da so mali kmetje, zlasti s kmetij obsega do 2 ha, zaradi odvisnosti od dela izven kmetijstva že zelo blizu položaju mezdnih delavcev (Möderndorfer 1938, 155). Članom kmečkih družin bi zaradi brezizhodnosti položaja v okviru kmetijskih dejavnosti morali omogočiti zaposlitev v industrijskem in storitvenem sektorju. In ravno to se je dogajalo v času med obema vojnama. Število industrijskih zmogljivosti in delovnih mest se je v sorazmerno kratkem času podvojilo. Tako kakor drugod v vzhodni Evropi je bila v ospredju tekstilna industrija in tehtnica ustvarjenega domačega proizvoda oz. dohodkov se je že nagnila v prid neagrarnih dejavnosti. Tak tok dogodkov je veliko prispeval k lažšanju socialnega vprašanja, kajti odprtje dobrih 50 do 60.000 novih delovnih mest v industriji (Križanič 1996,

39) je reševalo eksistenčna vprašanja okoli 250 do 300.000 ljudi. Mnogo članov kmečkih družin je našlo zaposlitev izven kmetije in njihovi dohodki so često prispevali k lažjemu preživetju matičnih družin. Poučne so razmere iz prvega primera poslovanja kmetij, ki ga navajamo v nadaljevanju. V bližini industrijskih centrov se je oblikovala tudi praksa dnevne- ga potovanja na delo v industrijske obrate. V primeru Ljubljane so doku- mentirana dnevna potovanja na delo v krogu 20 km, praviloma ob poteku železniških prog (Lazarevič 2014a, 354). Navkljub napredku in številčnej- šim možnostim zaposlitve izven kmetijstva pa »kmečko vprašanje« še vedno ni bilo rešeno. Da bi bilo rešeno že pred drugo svetovno vojno, bi moralo slovensko gospodarstvo ustvariti še približno prav toliko dodatnih delovnih mest, kot jih je že, kajti podatki o zadolženosti kmetov iz tridese- tih let so kazali, da je na poti ekonomskega propada vsaj še 250.000 ljudi na slovenskem podeželju (Lazarevič 2009, 106–21). Nujni so bili ukrepi, ki bi položaj kmečkega prebivalstva lajšali tudi kratkoročno.

3. Stvarnost – primeri bilanc gospodarjenja

V ilustracijo razmer navajamo tri primere gospodarjenja na povsem različ- nih kmetijah po zemljiški in dohodkovni strukturi. Primeri, ki pričajo o te- meljnih dilemah kmečkega gospodarjenja, ilustrirajo uspeh gospodarjenja malih in srednjih kmetij. V razpravo vnašajo dimenzije študij primerov, ki s sumirano gospodarsko prakso posameznih kmetij dopolnjujejo konteks- tualno makroperspektivo. Primerjava dohodkov in izdatkov je več kot na- zorna in kaže temeljne dileme v kmetijstvu v času med obema vojnoma.

V prvem primeru gre za malo kmetijo, ki je izvirala iz Drašičev v Beli Krajini (Pirc 1938, 87). Skupno je obsegala štiri hektarje, od tega je bilo 2 ha njiv, 16 a vinogradov, preostalo pa so bili travniki in gozd. Preživetje je za- gotavljala sedmim osebam, med katerimi sta bila tudi dva otroka, mlajša od sedmih let. V letu 1936/37 je njihov pridelek v denarju znašal 8.780 di- narjev. Od tega so za lastne potrebe porabili dve tretjini, drugo pa proda- li. Prodajali so predvsem vino, sadje in jajca. Ta primer kaže, kako na mali kmetiji ni bilo mogoče udejanjiti specializacije proizvodnje, saj so mali kmetje morali pridelovati vse po malem, da bi zadostili lastnim prehramb- nim potrebam. Tako so na tej kmetiji pridelovali pšenico, ječmen, proso, ajdo, krompir, fižol in zlasti vino, vendar to ni bilo dovolj in so morali še dokupovati krušno moko. Redili so tudi prašiča, ki so ga posebej kupili, in kokoši, vendar jim pomije in lasten pridelek koruze niso zadostovali za vzrejo teh živali, zato so koruzo morali dokupovati.

Med tekočimi izdatki izstopajo zlasti stroški za obleko in obutev, ki so predstavljali kar četrtno vseh izdatkov. Ko k temu prištejemo še druge izdatke v prehrabne namene, ki so predstavljali polovico v denarju izraženih izdatkov, ugotovimo, da so stroški zagotavljanja družinske eksistence malemu belokranjskemu kmetu predstavljale kar tri četrtine vseh izdatkov. Razumljivo je, da so morali nekaj nameniti tudi za proizvodnjo oz. za nakup modre galice, ki so jo potrebovali v vinogradu. Tako jim je za druge potrebe ostalo bore malo. Pravzaprav so v tej rubriki presenetljivi kar visoki izdatki za tobak, ki so v skupnih stroških predstavljali več kot stroški za sol, razsvetlavo in milo skupaj. Izstopa še naročnina na kmetom namenjen časopis *Domoljub*.

Primerjava dohodkov in izdatkov te kmetije pokaže pasivno bilanco poslovanja, saj so stroški preživljanja krepko presegali dohodke. Izdatki so bili kar za tri četrtine višji kot dohodki. Seveda se je ob tem takoj zastavljalo vprašanje kritja deficita. Obstajala sta samo dva načina: ali zadolžitev ali dodatni zaslužek. Obravnavana družina se je poslužila obeh. Z dninami pri drugih kmetih in z domačo obrtjo so pokrili večino primanjkljaja, preostanek pa je primaknil gospodarjev brat, kar lahko štejemo za neke vrste zadolžitev. Primer te kmetije ponazarja, da na takem obratu ni bilo mogoče pridelati dovolj niti za lastno prehrano, kaj šele da bi bilo z dohodki mogoče širiti proizvodnjo. Taka kmetija je bila v perspektivi nujno obsojena na čedalje večje udejstvovanje izvenkmetijskih panog, ki bi tem ljudem pomenile le dopolnilno dejavnost.

Tudi drugi primer je iz Bele Krajine (Pirc 1938, 88–9), le da gre tokrat za strukturno drugačno kmetijo. Kmetija je skupno obsegala 9 ha, od tega 3 ha njiv, drugo so bili različni tipi zemljišč, pomembnejši so bili vinogradi. Kmetija je preživljala sedem oseb, otroci so bili že odrasli in so lahko pomagali pri delu. Glavni pridelek je bilo vino, druge poljedelske dejavnosti so služile predvsem za zadovoljevanje prehrabnih potreb družine. Družina se je ukvarjala tudi z živinorejo, imeli so nekaj krav in prašičev. Skupna vrednost pridelave in prireje je znašala 23.708 dinarjev. Od tega pridelka so pridelkov (vino, žganje, krompir, fižol) in živali (2 prašiča, junec) prodali v vrednosti 12.421 dinarjev. K temu dohodku je bilo potrebno prišteti še dodatni zaslužek z delom v trsnici v višini 3.600 dinarjev, kar je pomenilo četrtno čistega dohodka kmetije. Vsekakor je pomemben delež dohodkov izvirjal iz dodatne zaposlitve izven kmetije.

Med stroški prevladujejo izdatki za obleko in obutev (skoraj polovica) ter različni gospodinjski izdatki (sol, petrolej, olje, sladkor, kava, cikorija

...). Med investicijske izdatke lahko vključimo galico in druge potrebščine za vinograd in nakup živine za nadaljnjo rejo. V tej kategoriji izdatkov je zanimiva postavka najemniškega dela. Sezonsko so najemali delavce za delo v vinogradu in tudi pri drugih poljskih opravilih. Na tej kmetiji hrane niso dokupovali, nasprotno, večino pridelanega vina in žganja so prodali pa tudi 40 % pridelanega krompirja ter znaten delež fižola. Kot zanimiva postavka se pojavlja zavarovanje, ki ga pri manjši kmetiji ni bilo in priča o drugačnih materialnih zmožnostih, a tudi konceptih gospodarjenja.

Stolpci stroškov in čistih dohodkov izkazujejo, da so glede na obstoječo produktivnost na tej kmetiji dosegali povsem izravnano bilanco. Kmetija je s svojim donosom zagotavljala osnovno oskrbo družine s hrano in z obleko; torej je zagotavljala preživetje družine. Višek sredstev, ki se je pojavljal v bilanci, je bil posledica dodatne ekonomske aktivnosti izven lastnega kmetijskega obrata. In samo ta sredstva so bila na voljo za morebitne investicije v nove tehnologije ter postopke pridelave in prireje.

Tudi tretji primer sodi v kategorijo srednjih kmetov, le da tokrat ne gre za Belo Krajino, temveč za kmetijo iz Slovenskih goric, ki se je nahajala dva kilometra severno od Ptuja (Bratko 1938, 396–7). Na 13 hektarjev obsegajoči kmetiji se je preživljala šestčlanska družina, od tega štirje otroci. Obseg dela je bil že tolikšen, da ga družina sama ni zmogla. Pri tej kmetiji sta že opazni specializacija proizvodnje in navezanost na trg, saj je bila glavna panoga živinoreja. Tako so redili 4 krave, 2 vola, nekaj teličkov, večje število prašičev, konja in kot dopolnilo tudi kokoši. Glavnina dohodkov kmetije je izvirala iz živinoreje, zlasti iz prodaje mleka, živine in jajc. V letu 1936/37 so dohodki iz živinoreje predstavljali kar 70 % vseh dohodkov. Vse ostale panoge na tej kmetiji so bile dopolnilne in so v bistvu služile za zadovoljitev lastnih potreb. Med poljedelskimi pridelki so prodajali predvsem krompir in nekaj malega pšenice, zelja in fižola. Enako lahko ugotavljamo tudi za sadjarstvo in vinarstvo, saj so prodali le majhen del pridelanega. Ravno pri tej kmetiji lahko zelo plastično ponazorimo razdiralne učinke velikega padca kmetijskih cen v času gospodarske krize, saj je ta kmetija v predkriznem letu 1929 z enako strukturo prodanega zaslužila za dobrih 40 % več denarja. Razlika v izpadu dohodkov je znatna pri prodani živini, mleku in vinu.

Vzporedno opazovanje dohodkov in izdatkov v letu 1936/37, kljub drastičnemu padcu cen, pokaže uravnoteženo bilanco kmetovanja, a resda brez presežka. Če smo v prejšnjem primeru ugotavljali tako rekoč odsotnost stroškov za nadaljnjo proizvodnjo, tokrat ni tako. Temu srednjemu kmetu

so tovrstni izdatki že predstavljali dobro šestino vseh stroškov. Med izdatki za gospodinjstvo, ki so skupaj pomenili sedmino, izstopajo zlasti stroški za razsvetljavo (petrolej!), sladkor in higienske potrebščine. Pomembno pa je poudariti, da na tej kmetiji hrane niso dokupovali, saj ne samo da so jo pridelali dovolj za lastne potrebe, temveč so jo še prodajali na Ptuj. Tudi v tej družini so imeli zelo veliko izdatkov z oblačili in obutvijo, v skupnem skoraj tretjino. Lastnik kmetije je bil zmerno zadolžen, odplačevanje anuitet pa mu ni predstavljalo večjega bremena, poleg tega pa je imel sklenjeno tudi zavarovanje, verjetno hiše in drugih gospodarskih poslopij.

S seštevkom vseh stroškovnih postavk in njegovo postavitevijo ob bok dohodkom se izpostavi, da naj bi na tej kmetiji gospodarili z izgubo. Izdatki naj bi za 7 % presegali dohodke. V pogojniku pišemo zato, ker so med odhodki navedeni stroški najetih delavcev v denarju, čeprav jih je ta kmet plačal v naravni obliki. Za opravljeno delo so dobili hrano ali zemljo v najem. Nekaterim pa je za protiuslugo zoral njihove njive ali pa zvozil les iz gozda.

Primerjava vzorčnih kmetij pokaže, da je delež stroškov z zagotavljanjem osnovne eksistence, to je prehrane in oblačenja, pri srednji kmetiji že znatno nižji, namreč skorajda za polovico. Na srednji kmetiji delovna moč družinskih članov ni več zadostovala, v času sezonskih opravil so najemali delavce. Stroški zanje so bili, navkljub nizkim urnim postavkam, precejšnji. Med izdatki srednjih srečamo plačevanje zavarovalnih premij. Očitno so pri srednjih kmetih obseg gospodarjenja in razpoložljiva sredstva omogočali tudi plačevanje zavarovalnine za poslopja, domnevamo lahko, da delno tudi za živino. Videti je, da se je nujnost prakse vnaprejšnjega obvladovanja tveganja nepredvidljivih vremenskih in drugačnih spremenljivk že prijemala na podeželju.

Primeri izpostavljajo logiko kmečkega gospodarjenja s poudarkom na preživetju lastne družine in na drugi strani nezadostnost dohodkov za nujno potrebne investicije za dvig produktivnosti v kmetijstvu. Primeri obenem kažejo različne strategije oz. načine maksimiranja dohodkov. V vseh treh primerih je jasno, da osnovna kmetijska dejavnost ni bila oz. je bila v manjši meri materialno zaledje, ki bi omogočalo povečano investicijsko dejavnost na kmetiji. Manjkajoča sredstva je bilo potrebno pridobiti na drug način. Diverzifikacija virov dohodkov je bila nujnost. Male kmetije, ki so prevladovala na slovenskem podeželju, so že za osnovno preživetje nujno potrebovale dodatne vire dohodkov, kmetijska proizvodnja je komaj zadostovala za lastno prehrano kmečke družine. Pri srednjih kmetijah

pa so bili sodobniki soočeni z drugim pojavom, ki ravno tako ni bil spodbuden. Srednje kmetije po veliki gospodarski krizi, ki je povzročila skorajda prepolovitev kmečkih dohodkov, namreč niso več dajale tistega presežka v dohodkih, nujno potrebne za povečanje proizvodnje s specializacijo in uvajanjem novih tehnologij ter s tem posledično tudi za dvig življenjske ravni kmečkega življa.

4. Prakse integrirane kmečke ekonomije

V procesu lajšanja ekonomskih in socialnih tegob na kmetih lahko ločimo tri strategije, ki so jih uporabljali za razpršitev virov in obsega dohodkov. Te strategije in prakse integriranja dohodkov lahko opredelimo kot splošne načine preseganja dohodkovne omejenosti kmetij. Prav tako moramo poudariti dodatno fenomenološko značilnost. Strategije diverzifikacije dohodkov so bile praviloma vpete v okvire neformalne ekonomije, pobude in prakse so bile prostorsko razpršene, redkokdaj obdavčene in jih tudi niso statistično spremljali. Diverzifikacija dohodkov je imela občuten vpliv na lajšanje vsakodnevnih življenjskih tegob kmečkega prebivalstva, prispevala je k uravnoteženejšim bilancam kmečkih gospodarstev.

Prvi način razpršitve dohodkov so bili začasno, najemniško delo (dnine) na drugih kmetijah, selitve v tujino in t. i. domača obrt, kmečka proizvodnja različnih artiklov. Prav gotovo lahko na tem mestu postavimo tezo, da gre v primeru teh strategij za komercializacijo obstoječih presežnih delovnih moči, prostega časa, določenih izkušenj in veščin (obstojećih ali sprti pridobivanih) ter lokalnih surovin. Domača obrt je slonela na tehnologiji nizke zahtevnosti, z malo ali celo brez potrebnih veščin. Takim obrtem se je bilo sorazmerno lahko prilagoditi, dovolj je bilo že učenje z delom. Toda izdelki te proizvodnje so bili uvrščeni v nizke cenovne razrede, posledično je bilo tudi plačilo nizko. Kmetje so v dodatna dohodkovna razmerja vstopali sorazmerno lahko, če so le bili izpolnjeni drugi pogoji, denimo povpraševanje ali trgovinski kanali v primeru proizvodnje, ki so povezali proizvajalce in potrošnike.

Najemno delo v kmetijstvu je bil razširjen način pridobivanja dodatnih dohodkov. Možnosti je bilo veliko. Na eni strani so kmetije s prek 10 ha že potrebovale dodatne delovne moči v času viška sezonskih del, saj družinski člani niso zmogli vsega opraviti sami. Na drugi strani pa je bil problem agrarne prenaseljenosti, zlasti na majhnih kmetijah je bilo obilje razpoložljive delovne sile. Zaradi pomanjkanja podatkov je težko natančno opredeliti dimenzije tega pojava. Po raziskavah Filipa Uratnika iz leta 1938,

edinega, ki se je ukvarjal s temi vprašanji, naj bi si v času ob koncu tridesetih let približno 50 do 60 tisoč ljudi zagotavljalo dodatni zaslužek z delom na drugih kmetijah, največ v bližnji soseščini. V globalnih razmerjih je to pomenilo desetino vsega kmečkega prebivalstva, z upoštevanjem odvisnih družinskih članov pa se številka dramatično poveča. V skladu s prevladujočim povprečnim nizkim donosom v kmetijstvu je bilo tudi plačilo najemnih delavcev primerno nizko. Tudi tukaj nas iz zagate rešuje Uratnik, ki je ocenil, da je povprečna dnevna plača najemnega delavca znašala polovico dnevnega zaslužka industrijskega delavca (Uratnik 1938, 12, 62–76).

Drugi način iskanja dodatnih zaslužkov so bile migracije. V času pred prvo svetovno vojno se je iz slovenskega prostora izselila okoli tretjina prebivalstva (Lazarević 2015, 62–73). V času med obema vojnoma je možnost selitev usahnila, aktualne so postale t. i. sezone migracije. Ravno sezonske agrarne migracije so bile najbolj zastopana oblika med vsemi tipi migracij pred drugo svetovno vojno. Znatno del prebivalstva se je spomladadi odpravil na delo na kmetijska posestva v zahodni Evropi, vračali so se jeseni, ko so bili pridelki pospravljeni. Sezonske migracije so bile tipične za vzhodne slovenske predele, zlasti je izstopalo Prekmurje, kjer so bile stopnje prenaseljenosti najvišje, hkrati pa tudi najbolj razdrobljena zemljiška posest (Lazarević 1994, 74).

Tretji način diverzifikacije dohodkov je bila domača obrt, to je obrtna proizvodnja v okvirih kmečkega gospodarstva, z izkušnjami in znanjem ter delovno silo družinskih članov.

Pri tem se moramo zavedati kompleksnosti kmečkega gospodarjenja, ki že samo po sebi vključuje kombinacijo različnih komplementarnih znanj in izkušenj. S tem tudi nudi izhodišče za ekonomske pobude kmečkega prebivalstva v različnih smereh, če so le priložnosti na voljo. Kot vsaka dejavnost tudi kmetijstvo ni enostranska. Kmetije in vaški svet, kot občestvo, so mikrokozmos prepleta različnih ekonomskih, medpanožnih razmerij, ne le socialnih relacij, različnih pogledov in nasprotujočih si gmotnih aspiracij (iz nuje ali želje po posedovanju) ter socialnih interesov. V družbenem imaginariju se kmečki svet slika kot presečišče dveh kontradiktornih imperativov: med imperativom ekonomske modernizacije s preseganjem stanovske samozadostnosti in zamejenosti ter imperativom omejevanja socialne modernizacije, ki je dolgoročno rahljala tradicionalni družbeni model kmečkega sveta (Lazarević 2014b, 46–62). Implementirane politike diverzifikacije kmečkih dohodkov pa so nasprotno kmete kot skupnost in kot posameznike dodatno vpenjale v svet kapitalistične ekonomije, omo-

gočale mišljenje sveta prek kmečke socialne samozadostnosti in odpirale prostor socialne modernizacije. Spontano, samodejno in počasi.

Prostor kmečke obrtne proizvodnje je bil širok in je vplival na stabilizacijo dohodkovnih razmer in življenjsko raven podeželskega prebivalstva. Že leta 1875 je namreč kranjska Zbornica za trgovino, obrt in industrijo ugotavljala razširjenost in pomembnost kmečke obrtne proizvodnje (*Statistischer Bericht* 1878, 241–52). Slabih deset let kasneje se je zgodba ponovila, naštete kmečke proizvodne dejavnosti pa so bile domala iste. V javni razpravi o problematiki kmetijstva v deželi Kranjski, ki so jo organizirali pri deželnem zboru leta 1884, je bilo vprašanje integriranja kmečkih dohodkov eno temeljnih v razpravi. Upad dohodkov iz teh dejavnosti (domača industrija!) je bil prepoznan kot pomemben vzrok slabšanja ekonomskega in življenjskega položaja kmetov. Zavedali so se, da so posamezne panoge hišnih industrij izpostavljene industrijski konkurenci in da je nujna prilagoditev. Ugotavljali so, da na Kranjskem v osemdesetih letih 19. stoletja ni bilo okraja, kjer na podeželju ne bi razvijali vsaj eno proizvodno dejavnost, ki bi jo lahko uvrstili v tedanji pojem kmečke hišne industrije. V pregledu dejavnosti so navedli le tiste, ki naj bi izstopale po obsegu ali kakovosti, druge, ki so bile redkeje omenjene, so izpustili. Zavedali so se, da podrobne pregleda ne morejo dati, ker statistično niso spremljali tega dela proizvodnje. Podatki so sloneli na ocenah stanja, ki so jih poslala občinska vodstva. Na osnovi teh informacij so prikazali sliko raznovrstnih kmečkih praks in pobud za razpršitev in povečanje dohodkov. Prikazali so sliko neke vrste delitve dela in specializacije v različnih predelih dežele Kranjske. V Stražišču pri Kranju so izstopali s siti iz žime; čipkarstvo v Idriji in njeni okolici; slamnikarstvo v kamniškem okraju, pletenje peharjev in slamnatih preprog v okolici Ljubljane; izdelki iz lesa v osrednjem delu dežele, zlasti na ribniškem in kočevskem območju; pletenje košar iz vrbovih vej je bilo široko razširjeno in razporejeno po deželi s surovinskim zaledjem ob Savi in Ljubljani, deloma Bohinjskem jezeru; metle iz brezovega ali drugega lesa so izdelovali po celi deželi, bolj pa so izstopali na polhograjskem koncu. Opazna je bila tudi tekstilna proizvodnja, saj so kvalitetno sukno proizvodili na Idrijskem, preproge in odeje okoli Kranja, flanelo in volnene jopiče pa v okolici Bleda. Platno so tkali po celi deželi, posebej so izstopali kraji med Kranjem, Škofjo Loko in Kamnikom ter na Kočevskem in okolici Metlike. Kamniški okraj je bil tudi osrednja točka pletenja jopic, tudi peč in rut. Pri pečah in rutah so jim sledili tudi v okraju Radovljica in v krajih v okolici Ljubljane. Nogavičarstvo je bilo razširjeno v okrajih Idrija, Kranj,

Tržič, Bled, Javornik in Jesenice. Povoji so zagotavljali zaslužek ljudem v Smledniku, Gameljnah in Mengšu, copati so prihajali iz kranjskega okraja, s krtačami pa so deželo in še čez zalagali Ribničani. Poleg tega so ugotavljali, da je bila na široko razprostranjena tudi proizvodnja kmetijskega orodja. Kot posebej perspektivne so izpostavili čipkarstvo, slamnikarstvo, lesno-predelovalne dejavnosti, pletarstvo in proizvodnjo keramike. Te dejavnosti so jim obetale največji donos in bi jih bilo z ustrezno podporo (oblikovanje in strokovno šolstvo) in z estetsko dodelavo mogoče dvigniti na višjo cenovno raven. Splošno je bilo soglasje, da so neagrarne dejavnosti na kmetijah nepogrešljive za znosno življenjsko raven na podeželju (Vošnjak 1884, 32–4; *Bericht der K.K. Gewerbe-Inspectoren* 1900, 317–45).

Za čas pol stoletja kasneje je zelo ilustrativna študija Antona Markuna iz leta 1943, ki je natančno predstavil gospodarsko podobo velikolaškega okraja v času med obema vojnama. Velike Lašče lahko služijo kot vzorčni primer prepletanja agrarnih in neagrarne dejavnosti za čas med obema vojnama. Čeprav gre za lokalno omejen prikaz, pa ta primer ilustrira razmere v širšem slovenskem okolju. Markun je v prvem zvezku orisal kmetijske dejavnosti, v drugem pa podrobno predstavil obrt in trgovino. S stališča naše razprave je zanimiv drugi del, ki daje seznam in opise neagrarne dejavnosti na podeželju, konkretno v okraju Velike Lašče. Seznam nam zaokroža širok razpon mogočih ekonomskih pobud in razmerij izven kmetijstva ali kot derivat kmetijskih dejavnosti. S tem dobimo na vpogled paleto možnosti, ki so se kmetom ponujale v procesu diverzifikacije dohodkov; paleto možnosti, ki so se jim ponujale kot vzporedna ali dopolnilna ekonomska aktivnost. Markun je pri svojem terenskem delu registriral naslednje gospodarske dejavnosti kmetov: platnarstvo, klobučarstvo, slamnikarstvo, krojaštvo in šiviljstvo, krznarstvo, mesarstvo, usnjarstvo, čevljarstvo, mizarstvo, tesarstvo, kolarstvo, sedlarstvo, sodarstvo, mlinarstvo, ključavničarstvo, škafarstvo, obodarstvo, proizvodnjo zobotrebcev, izdelovanje košar, grabelj in vil, izdelovanje polhovk, žagarstvo, kovaštvo, izdelovanje avb, pridobivanje apna, zidarstvo, oglarjenje, smolarstvo, pridobivanje pepelike, izdelavo obešalnikov, pletenje vrbovih košar, izdelovanje igrač in lutk, proizvodnjo glasbil, lesene obutve in vrvi, nenazadnje tudi krtač. Med trgovinskimi dejavnostmi je navajal trgovanje z mešanim blagom, krošnjarjenje, prodajo na sejmi, trgovino z divjimi prtiči, gozdnimi sadeži, zdravilnimi zelišči, s polšjimi kožami, suho robo in navsezadnje tudi tihotapljenje.

Markun je ostal na ravni podrobnega etnografskega opisa, zunanje pojavnosti, niso ga zanimala vprašanja delovanja kmetije kot zaokrožene gospodarske enote. A navkljub temu beleži, da je bilo kmečkemu prebivalstvu samoumevno vstopati na vsa našeta področja, ne nujno kontinuirano, a vzporedno s kmetijskimi dejavnostmi. Raziskovalec slika ekonomsko podobo vasi in kmečkega gospodarjenja velikolaškega okraja, kjer je prevladovala razdrobljena posest, kot večpanožnega ekonomskega prostora, kjer nuja ali pričakovana korist narekujeta izbiro panoge ekonomskega udejstvovanja poleg kmetijstva. V ozadju njegove deskripcije se riše koncept kmečkega gospodarjenja, kjer se kmetje pragmatično oprijemajo različnih dejavnosti, da bi povečali in razpršili svoje dohodke, pri čemer niso pripravljeni samo delati in se učiti, temveč posegati tudi v organizacijo prodaje. Se pravi, da poskušajo vsaj delno nadzirati svoj položaj po načelu krajšanja poti med produkcijo in potrošnjo. Markun gre še korak dlje. Iz njegovih opisov posameznih obrtnih ali trgovinskih dejavnosti je razvidno, da je v konceptu kmečkega sveta vgrajena tudi dinamika spremenljivosti. Avtor tako registrira pojave vznika in usihanja posameznih kmečkih obrtnih dejavnosti v odvisnosti od družbenega in ekonomskega konteksta širšega okolja v daljši časovni perspektivi. Tovrstna proizvodnja je bila na široko razprostranjena po podeželju, čeprav ni bila enakomerno razporejena, niti v smislu panog niti prisotnosti vseh dejavnosti. Podoba je bila silno raznolika in tudi disperzna, pogojena z lokalnimi gospodarskimi in socialnimi značilnostmi ter seveda iniciativami.

Pri razpravi o domači obrti je nujno razlikovati dva tipa domačih obrti, bolj sofisticirane in manj zahtevne domače obrti. Prvi tip je imel več estetskih prvin, deloma tudi umetniški značaj; drugi se je odlikoval predvsem po svoji utilitaristični naravi. V prvi tip tako lahko uvrstimo čipkarstvo, v drugega paleta vsakodnevnih izdelkov iz lesa (vedra, koši, zobotrepci, žlice, kuhalnice, rešeta ...), slame (košare, podstavki ...) ali lončarsko panogo, če naštejemo le nekatere. Očitno je, da je drugi tip kmečke proizvodnje temeljil na lahko dostopnih in poceni surovinah, ki jih je bilo na podeželju veliko, dostopne pa so bile na sami kmetiji ali pa v njihovi bližini. Navsezadnje je bila Slovenija vendarle dežela, kjer je gozd prekrival več kot 60 % površine. Glina je enakomerno dostopna po vsem slovenskem prostoru. Slama pa je bila stranski produkt, saj so bile žitarice najpomembnejša skupina v poljedelstvu. Že ob koncu 19. stoletja so v Domžalah na tej osnovi začeli s proizvodnjo slamnikov. Po prvi svetovni vojni je proizvodnja narasla, kar

je dajalo priložnost množici kmetov v osrednji Sloveniji, da se vključijo v verigo kot pletilci slamnatih kit za slamnike (Moder 1962, 73–84).

Kmečko domačo obrtno proizvodnjo je dopolnjeval distribucijski sistem, samodejno se je vzpostavljala funkcionalna delitev dela. Vloga lokalnih trgovcev kot posrednikov med kmeti/proizvajalci in potrošniki je bila nepogrešljiva. Bilo je sicer kar nekaj primerov kmečkih obrtnih zadrug (Mohorič 1950–51, 23), ki naj skrbele za skupno prodajo in dvignile ceno izdelkov. Vendar rezultati niso bili spodbudni, kljub primerom dobrih praks in državni podpori. Tovrstne zadruge, ki so bile vse prevečkrat zaprte v lokalne okvire, niso dosegle potrebne ekonomije obsega, da bi njihov obstoj in poslovanje vplivala na spreminjanje vzpostavljenih distribucijskih in cenovnih razmerij. V tridesetih letih pa so se za nameček zaradi nenehno preteče nelikvidnosti ukvarjale predvsem same s seboj. Kmetje so dokumentirano deloma tržili svoje izdelke v lastni režiji, predvsem na sejmi, katerih ekonomski pomen pa je, kljub njihovi številčnosti, v medvojnem obdobju že počasi zahajal (Zdovc 2006, 95–103). Še vedno pa je bila ohranjena praksa krošnjarjenja. V širšem smislu so bili krošnjarji lokalni agenti za distribucijo izdelkov, sodili so v sistem delitve dela v domači obrti. Tradicionalen primer so bili kmetje z ribniškega območja, ki so potovali od vasi do vasi ali od sejma do sejma in prodajali drobne lesene predmete neposredno potrošnikom (Trošt 1950–51, 28–67). Pa tudi prekmurški lončarji so še v času med vojnami ohranjali to tradicijo (Novak 1950–51, 130). Keramična obrt oz. lončarstvo je bilo v vzhodnih predelih močno prisotno. Delovala je množica lončarjev, saj so bili vstopni pogoji nizki, poceni in lahko dostopne surovine pa je bilo na pretek (Karlovesek 1950–51, 87–111; Novak 1950–51, 111–30). Lončarstvo je bilo tipičen primer dejavnosti v precepu časa, saj sta kovinska in porcelanasta posoda že izpodrivali domačo keramično posodo. To je bil samo specifičen primer splošnega trenda, ko je napredujoča industrializacija ožila tržne možnosti domače obrti. Kmečka tekstilna proizvodnja je bila že takšna, saj je razen redkih primerov, kot kaže natančno dokumentiran primer Bele krajine (Račič 1950–51, 142–58) praktično poniknila pred drugo svetovno vojno.

Na drugi strani so domače obrti, ki so imele dodatno vrednost v obliki estetske ali celo umetniške konotacije, denimo proizvodnja čipk, še vedno cvetele. Širilo se je območje čipkarstva in tudi obseg proizvodnje. Dejavnost je imela že tradicionalno močno oblastno podporo prek organiziranega namenskega izobraževanja in dobavljanja vzorcev ter organiziranega trženja (Kravos-Lombar 1938, 212–4; Račič 1938, 235–43). Čipkarstvo je imelo dolgo

tradicijo, proizvodnja in prodaja sta bili dobro vpeljeni, v času med obema vojnama so dejavnost razširili še na Gorenjskem. Čipkarstvo je bilo na nek način regulirana domača obrt, saj so čipkarice oskrbeli z vzorci in načrti čipk, ki so jih v skladu z modernimi estetskimi in umetniškimi merili ter s tržnimi zahtevami izdelovali strokovnjaki. Umetniki in profesionalne učiteljice čipkarstva so bili sestavni del procesa spodbujanja proizvodnje, oblikovanja in trženja čipk, vse skupaj z izdatno podporo oblasti. Nekoliko na daleč, a vendarle, je bil podoben primer pletarstva, ki dolgoročno kaže, kako učinkovite so lahko strategije in prakse diverzifikacije kmečkih dohodkov v spletu lokalne pobude, lahko dostopnosti surovin ter državne podpore. Primera iz okolice Ptuja in Radovljice že kažeta tako (Ogorelec 1938, 233–4; Patik 1938, 251–6). Domača obrt je lahko tudi poniknila, kot kaže primer kmečke tekstilne proizvodnje, ali pa se vzpostavila povsem na novo, kar sodimo na primeru proizvodnje igrač v okolici Velikih Lašč po prvi svetovni vojni. Proizvodnja igrač se je začela načrtno zaradi pobude nekaj podjetnih trgovcev, ki so organizirali proizvodnjo na kmečkih domovih, priskrbeli vzorce in igrače prodajali na jugoslovanskem trgu (Markun 1943, 62).

Domače obrti so gotovo predstavljale pomemben delež zaposlitve kmečkega prebivalstva, seveda z regionalnimi in s slojnimi razlikami. Za čas med obema vojnama obstajajo stvarne ocene, da je bilo stalno ali občasno z delom v domači obrtni proizvodnji zaposleno najmanj 25.000 ljudi (*Spominski zbornik* 1939, 391), kar je pomenilo okoli 5 % vse kmečke populacije. Ko k temu prištejemo še najemniško delo in sezone selitve, lahko postavimo dodatno oceno, da je bila pred drugo svetovno vojno življenjska raven vsaj četrte kmečkega prebivalstva močno odvisna od dodatnega zaslužka izvenagrarnih dejavnosti. Ti dohodki so bili zelo pomembni za uravnoteženje bilanc gospodarjenja, zlasti za majhne kmetije. Oblasti so s spodbujanjem dodatnega izobraževanja kmečke populacije, z različnimi strokovnimi tečaji učinkovito podprle procese diverzifikacije dohodkov (Pretnar 1938, 257–60). Ob tem je potrebno opozoriti še na dodaten vidik politik diverzifikacije dohodkov na kmetijah. V tem procesu so bile namreč močno soudeležene ženske. Sodobniki so ocenjevali, da je bil delež žensk prevladujoč tako v domači obrti kot tudi v najemniškem delu. Skupaj z aktivnostmi za izboljšanje dela v gospodinjstvu ter s predelavo in komercializacijo kmetijskih pridelkov že na sami kmetiji (Gosak 1939, 433–7) je to vplivalo na percepcije ekonomske vrednosti ženskega dela. Posledično je vplivalo tudi na socialno emancipacijo žensk v okviru tradicionalne

ideologije odnosov med spoloma in delitve dela po spolu v kmečkem gospodarstvu.

Zaključek

V povzetku lahko strnemo, da je bila diverzifikacija dohodkov v kmetijstvu ekonomska in socialna nujnost v dobi industrializacije oz. do druge svetovne vojne. Razdrobljena posestna struktura je onemogočala kritje vseh življenjskih potreb kmetov in njihov družin ter življenjskih aspiracij izključno z dohodki iz kmetijstva. V precepu so bili zlasti kmetje s posestmi do 5 hektarjev. Vendar kmetje oz. kmečko prebivalstvo niso prakticirali diverzifikacije oz. integracije dohodkov samo iz nujnosti. Še kako pomembni so bili momenti želja po rasti dohodkov oz. večji dohodkovni stabilnosti in izboljšanju življenjske ravni družine. Državne in lokalne oblasti so prepoznale resnost razmer in so aktivno podpirale politiko integriranja različnih virov dohodkov v kmetijstvu z vrsto strokovnih tečajev, zlasti v času med obema vojnama, ko je kmečko prebivalstvo dobilo priložnost pridobitve osnovnih rokodelskih znanj in izkušenj. V lastnike večjih kmetij so polagali upanje, da bodo nosilci podjetniške preobrazbe agrarne proizvodnje. Organizacijska struktura podpore procesu integriranja različnih virov dohodkov na kmetijah je bila vzpostavljena že v času Habsburške monarhije. Slovenske oblasti v okviru jugoslovanske države so preprosto nadaljevale že preizkušene modele političnih, ekonomskih in socialnih ukrepov, da bi stvarno podprle diverzifikacijo dohodkov in znotraj tega okvira tudi domačo obrt kot pomemben dejavnik ekonomske in socialne stabilizacije kmečkega gospodarstva v času med obema vojnama.

Literatura

- Bericht der K.K. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Österreich, 1900. Band III*, Wien: Alfred Hölder, K. und K. Hof- und Universitäts Buchhändler.
- Bilimovič A. 1939. *Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut.
- Bilten Priviligovane agrarne banke 1937*, 3–4.
- Blaznik, P., idr., ur. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Bogataj, J. 1989. *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: DZS.

- Bohinjec, J. 1938. »Socialni gospodarski ogledi po naši vasi.« *Misel in delo* 8–9: 233–45.
- Bratko, I. 1938. »Gibanje cen in naše kmetijstvo.« *Obzorja* 9: 396–7.
- Brojan, M. 2012. *Slamnata sled Domžal – 300 let slamnikarstva*. Domžale: Kulturni dom Franca Bernika.
- Braudel, F. 2010. *Dinamika kapitalizma*. Ljubljana: Sophia.
- Drnovšek, M. 1999. »Izseljevanje v razvite evropske države do leta 1940«. V *Slovenska izseljenska književnost, Zvezek 1*, uredili J. Žitnik Serafin in H. Glušič, 29–60. Ljubljana: Založba ZRC.
- Erjavec, F. 1928. *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanska kmetiška zveza.
- Gestrin, F., in V. Melik. 1966. *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*. Ljubljana: DZS.
- Gosak, I. 1939. »Kmečko gospodinjstvo«. V: *Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva – poročilo o kmetijski anketi, II. del*. Ljubljana: kraljevska banska uprava dravske banovine, 433–7.
- Idrijska čipka – z nitjo pisana zgodovina* 2012. Idrija: Mestni muzej.
- Ilešič, S. 1940. »Agrarna prenaseljenost Slovenije.« *Tehnika in gospodarstvo* 3–4: 60–8.
- Jamnik, A. 1931. *Vzroki našega siromaštva*, Ljubljana: Tiskarna Slovenija.
- Karlovšek, J. 1950–51. »Lončarstvo na Slovenskem«. *Slovenski etnograf* 3–4: 87–111.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. 1937. Ljubljana: Zveza za tujski promet.
- Kravos-Lombar, A. 1938. »Žensko obrtno šolstvo v dravski banovini.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 212–4. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Kresal, F. 1974. »Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918–1941.« V J. Tedeško, *Delavsko gibanje v Sloveniji 1918–1941*, 80–115. Ljubljana: Center za obveščanje in propagando.
- Kresal, F. 1980. »Oris gospodarskega razvoja Slovenije 1918–1941.« *Acta historico-oekonomika Iugoslaviae* 7: 3–20.
- Kresal, F. 1995. »Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991«. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1–2: 7–24.
- Križanič, F. 1996. »Gospodarska uspešnost slovenskih vlad«. V *Prevrti in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*, uredila N. Borak in Ž. Lazarevič, 37–48, Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Lazarevič, Ž. 1994. *Kmečki dolgovi v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lazarevič, Ž. 1998. »Temeljne razvojne poteze v obrti od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne«. V *Obrt v našem kraju*, uredil M. Štepec, 16–28. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine.
- Lazarevič, Ž. 2009. *Plasti prostora in časa*. Ljubljana: INZ.
- Lazarevič, Ž. 2014a. »Ljubljana kot gospodarsko središče.« *Studia Historica Slovenica* 14 (2–3): 339–56.
- Lazarevič, Ž. 2014b. »Slovenski kmečki svet med fikcijo in gospodarsko zgodovino. Impresije iz imaginarijev kmečkega sveta do druge svetovne vojne.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54 (2): 46–62.
- Lazarevič, Ž. 2015. *Spremembe in zamišljanja*. Ljubljana: INZ.
- Maček, J. 1995. »Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941.« V *Zbornik Biotehnične fakultete Univerze v Ljubljani, Suplement 21–Agronomija*. Ljubljana: Biotehnična fakulteta.
- Maister, H. 1938. »Zaposlitev kmečkega prebivalstva.« V H. Maister in F. Uratnik, *Socialni problemi slovenske vasi II*, 93–116. Ljubljana: Socialno-ekonomski institut.
- Markun, A. 1943. *Obrti in trgovina velikolaškega okraja*. Ljubljana: Ljudska tiskarna.
- Moder, J. 1962. »Kitarji in slamnikarji v Dolu pri Ljubljani.« *Slovenski etnograf* 15: 73–84.
- Mohorič, I. 1950–51. »Problematika domače obrti v zadnjem stoletju.« *Slovenski etnograf* 3–4: 9–27.
- Möderndorfer, V. 1938. *Slovenska vas na Dolenjskem*. Ljubljana: Tiskarna Merkur.
- Novak, V. 1950–51. »Lončarstvo v Prekmurju.« *Slovenski etnograf* 3–4: 111–31.
- Ogorelec, B. 1938. »Državna moška obrtna šola za pletarstvo v Ptuj in njen vpliv na pletarsko obrt kot domačo industrijo.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 233–4. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Patik, L. 1938. »Bivša učna delavnica za pletarstvo v Radovljici.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 251–6. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Pirc, I. 1938. »Prehrana prebivalstva.« V I. Pirc, F. Baš, H. Maister in F. Uratnik, *Socialni problemi slovenske vasi I*, 73–122. Ljubljana: Socialno-ekonomski inštitut.

- Pretnar, J. 1938. »Pospeševanje obrta in strokovni tečaji Zbornice za trgovino, obrt in industrijo.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 257–60. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Račič, B. 1938. »Državni osrednji zavod za ženski domači obrt v Ljubljani.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 235–43. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Račič, B. 1950–51. »Domače tkalstvo v Beli Krajini.« *Slovenski etnograf* 3–4: 142–58.
- Samuelson, P., in W. Nordhaus. 2002. *Ekonomija*. Ljubljana: GV Založba.
- Senjur, M. 2002. *Razvojna ekonomika: teorije in politike gospodarske rasti in razvoja*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Spominski zbornik Slovenije*. 1939. Ljubljana: Jubilej.
- Statistični godišnjak*. 1937. Beograd: Opšta državna statistika.
- Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1875. 1878*. Laibach: Handels- und Gewerbekammer in Laibach.
- Šorn, J. 1959. »Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama.« *Kronika* 7 (1): 10–21.
- Šorn, J. 1997. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Ekonomska knjižnica.
- Trček, F. 1963. »Kmečki dolgovi v preteklosti.« *Kmečki glas* 20: 36, 40, 41.
- Trošt J. 1950–51. »Ribniška suha roba v lesni domači obrti.« V *Slovenski etnograf* 3–4: 28 – 67.
- Uratnik, F. 1938. »Poljedelsko delavstvo v Sloveniji.« V H. Maister in F. Uratnik, *Socialni problem slovenske vasi, II*, 5–90. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut.
- Vošnjak, J., ur. 1884. *Poročilo o kmetijski enketi dne 17. in 18. aprila 1884*. Ljubljana: Narodna tiskarna.
- Zdovc, H. 2006. *Sejmi na Celjskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje.